

JOSIP BULOG

PRILOG POZNAVANJU KAMIKÂ VRGORSKE KRAJINE

UDK: 904 : 726.8.047 (497.5 Vrgorac)

904 : 726.8. 033.5 (497.5 Vrgorac)

Pregledni rad

Primljeno: 1. 7. 2007.

Prihvaćeno: 1. 12. 2007.

Josip Bulog
Ministarstvo kulture
Uprava za zaštitu kulturne baštine
HR, 10 000 Zagreb
Runjaninova 2
jbulog@ffzg.hr

Autor opisuje i interpretira tri lokaliteta s neobjelodanim spomenicima na vrgoračkom području. Osim povijesnih podataka koji su važni za razumijevanje pojave stećaka, u radu je posebna pozornost posvećena likovnim prikazima (uglavnom astralnog karaktera).

Ključne riječi: vrgoračko područje, kamik (stećak), kasni srednji vijek, srednjovjekovna umjetnost, astralni simboli.

U V O D

Srednjovjekovni nadgrobni spomenici na vrgoračkom području, često ornamentirani i dobro sačuvani, u dosadašnjoj su literaturi nedovoljno obrađeni ili posve zanemareni.¹

Iako jedan dio kamika nije *in situ* (prema tome nije moguće izvršiti istraživanje grobova), oni svejedno nisu daleko od svoje prvobitne lokacije (prvenstveno zbog svoje težine i očuvanosti, te blizine kamenoloma). Prema njima i onima *in situ* može se odrediti položaj starih naselja i komunikacija među njima, jer su ostali tragovi nestali, kao i povijesni izvori.

Ukazao bih na potrebu jednog općeg pregleda kamika u Dalmaciji,² kao što su to dosada napravili za pojedine krajeve Lovre Katić³ i Ante Milošević.⁴

Ne želim ovdje polemizirati ni o jednoj teoriji o postanku i pripadnosti kamika, jer to nije tema ovog rada i zato što mislim da nisu dovoljno istraženi, te smatram da će tek daljnja iskapanja donekle rasvijetliti njihovu pripadnost i postanak (njihov nestanak uvjetovan je turskim prodiranjem). Želim samo opisati jedan mali dio ovih, zuba vremena odoljelih, kamenih svjedoka naše samonikle narodne ruralne kulture u njezinom punome cvatu, iz onoga vremena kada su je dobri politički, gospodarski, društveni i vjerski uvjeti omogućili.

Kako su o mjestu i značenju ovog dijela Dalmacije u srednjovjekovnom razdoblju pisali brojni autori, ograničio sam se na povijesni sažetak zbivanja vezanih uz razdoblje nastanka ovih spomenika. Kako nisam studirao crkvenu povijest, u tu sam problematiku ulazio samo onoli-

¹ Izuzeci su Bešlagić 1971, koji spominje dva lokaliteta s ovog područja, i Gudelj 2003, koji upozorava na ove spomenike na zapadnom dijelu vrgorske krajine te donosi fotografije dva kamika iz Kljenka kojima se bavi i ova radnja

² Idealno bi bilo u sklopu Registra arheoloških nalaza i nalazišta Dalmacije koji je suštinska potreba naše struke u svim regijama.

³ Katić 1954.

⁴ Milošević 1991.

ko, koliko je potrebno za razumijevanje rada. Osim pokrštavanja u srednjem vijeku, na ovom prostoru prethodilo je i jedno prije doseljenja Hrvata, čemu u prilog idu ranokršćanski nalazi u Primorju i na prostoru između Ljubuškog i Vrgorca. Uostalom, pokrštavanje nije proces koji se zbiva u jednome danu, kada se s vladarom pokrsti i čitav njegov narod. To je dugotrajan, često višestoljetan proces misionarskog rada mnogih ljudi.

Zahvalio bih se fra Petru Vrljičaku, župniku vrgorskom pokojnom fra Aleksandru Ribičiću iz Zaostroga i don Slavku Kovačiću (NAS), na pomoći u arhivima.

TERMINOLOGIJA

Termin "kamik" prihvatio sam nakon teksta K. Kužića koji pojašnjava kako su nakon Bečkog dogovora hrvatski profesori lingvisti prihvatili zamisao Vuka Karadžića (koji je shvatio izuzetnu i autohtonu vrijednost ovih spomenika, te ih je nedugo poslije počeo svojatati i na temelju njih određivati srpske nacionalne granice) i hrvatsku stoljetnu tradiciju književnog jezika vratili na razinu bespovijesnog folklora.⁵

K. Kužić argumentira neutemeljenost termina "stećak" i na kraju zaključuje:

Uvažavajući semantičku definiciju da je "značenje svojstvo objekta", podsjetimo se etimološke interpretacije. Imenica "stećak" izvodi se od glagola "stajati", i kako postoji podvrsta "kamika" u obliku gdje visina premašuje širinu i dužinu, a postavljeni su uspravno za razliku od ležećih, "stećak" bi mogao biti stručni termin za podvrstu "kamika".

Prema Bešlagićevim statističkim podacima, broj "stubova" unutar totalnog zbroja "stećaka" iznosi 4,606 posto.

U srednjovjekovnoj literaturi i epitafima u kamenu javlja se "kamik" kao gotovo jedino ime kojim suvremenici - kako oni koji ga naručuju, tako i oni koji ga izrađuju - nazivaju ovaj spomenik. Tako npr. u Radimlju: "...*ase kami...*", u Boljunima: "...*siče kam...*", u Župi Biokovskoj: "...*ovi kami...*".

Bernardin Splicićanin u "*Lekcionaru*" iz 1495.g. piše: "...*i priuali kamy velich naurata greba.....oduali kamy s greba.....odualiti kamy od urat greba...*"

Bešlagićeva sistematizacija naziva oblika glasi:⁶

"STEĆCI"

1. PLOČA
2. SANDUK
3. SANDUK S POSTOLJEM
4. SLJEMENJAK
5. SLJEMENJAK S POSTOLJEM
6. STUB
7. KRSTAČA

K. Kužić predlaže:

"KAMICI"

1. PLOČA
2. SANDUK
3. SANDUK S POSTOLJEM
4. SLJEMENJAK
5. SLJEMENJAK S POSTOLJEM
6. "STEĆAK"
7. KRIŽ

⁵ Kužić 2001, str. 259-270.

⁶ Bešlagić 1971, str. 23-31

U brojnim usmenim kazivanjima (koja sam bilježio u terenskom dnevniku) najstariji mještani Vrgorske krajine koji nisu bili izloženi utjecaju medija, zvali su ove spomenike "kamenovi" i "bilizi".

TOPOGRAFIJA I POVIJEST KRAJA

Današnja općina Vrgorac na zapadu završava kod Župe ispod prijevoja Turija, što vodi prema Zagvozdu, na sjeveru graniči s Imotskom krajinom, na jugu je od Gornjeg primorja dijele vrhovi planine Rilić, dok na istoku obuhvaća zapadnu polovinu Rastoka i Jezera. Njena sjeveroistočna granica ugovorena je Požarevačkim mirom 1718. godine između Republike Venecije i Turskog Carstva, i to je današnja granica Republike Hrvatske i Federacije Bosne i Hercegovine.

Vrgoračka je krajina u vrijeme prije turskih osvajanja, a upravo su u to vrijeme nastali spomenici kojima se ova radnja bavi, vjerojatno obuhvaćala mnogo šire područje Gornjeg primorja, te područja na sjeveru i istoku. U 10. stoljeću Konstantin VII. Porfirogenet navodi je u 30. poglavlju *De Administrando Imperio*:⁷ *Rasprava o tematu Dalmacije* pod imenom *ἡ Πάστωζα* - Rastočka župa, kaže da kao i župa *τό Μοκρόν* - Mokro (Makarsko-Donje primorje) leži blizu mora i ima sagene (lađe), dok stanovnici župe *τό Δαλέν* - Dalen (o njezinoj ubicaciji postoje različita mišljenja),⁸ koja je podalje mora, žive od poljskog gospodarstva. Sve tri navedene župe, kao i otoci Brač, Hvar, Korčula i Mljet sastavni su dio u vrijeme Konstantina Porfirogeneta samostalne Neretvanske kneževine, koja se protezala od Cetine do Neretve, a na čijem je čelu bio *judex, princeps* ili *dux*. Morjanima i Krajinjanima, kako su se sami zvali, odnosno Paganima i Neretljanima, kako su ih drugi zvali, po svoj prilici pripadala su Poljica, Pelješac i Vis, koje su sredinom 10. stoljeća izgubili.⁹

O značenju neretvanskog područja u 11. st. govore podaci o nekim neretvanskim vladarima tog doba.¹⁰

Godine 1102. upravo je Juran Kačić na čelu dvanaest hrvatskih plemena koja s Kolomanom sklapaju personalnu uniju Hrvatske s Ugarskom. U razdoblju od 1102. - 1167. vrhovni gospodari Krajine su hrvatsko-ugarski kraljevi, 1167. - 1180. bizantski car Emanuel Komnen, 1180. - 1326. opet hrvatsko-ugarski kraljevi, 1326. - 1357. bosanski vladari, 1357. - 1382. hrvatsko-ugarski kralj Ludovik Veliki, 1383. - 1463. opet bosanski vladari. Bosna je pala pod Turke 1463. g. Do konačnog pada Krajine pod Turke došlo je oko 1492. g.

U 12. stoljeću Grgur Barski¹¹ na ovom prostoru spominje župu Vellece,¹² kasniju župu Veljaci.

U 12. i 13. stoljeću vladajuće pleme u Krajini su Kačići, do 1287. g., kada joj Pavao Šubić postavi svog brata Jurja na čelo, i skrši političku vlast Kačića za skoro dva stoljeća. Godine 1326. ban Stjepan Kotromanić dovodi bosanske knezove Bogavčiče u Krajinu. Radivoj Bogavčić osnivač je buduće najmoćnije vlasteoske obitelji Radivojevića-Jurjevića-Vlatkovića u Krajini.

Dana 12. prosinca 1408. g. u povelji kralja Ostoje spominje se prvi put Gorska župa, čije je sijelo Vrgorac. O vjerskoj pripadnosti gospodara Gorske župe, te o njihovim dušobrižnicima, najbolje govori, hrvatskim jezikom i bosaničkim pismom pisana, povelja izdana 12. kolovoza 1434. g. pod Kreševom, kojom Juraj Vojsalić, nećak Hrvoja Vukčića Hrvatinića, vojvoda Donjih Krajeva, neke zemlje i utvrde oko Biokova vraća njihovim starim gospodarima: Pavlu, Nikoli i Vlatku Jurjeviću te Vuku Vukičeviću.¹³

⁷ *O upravljanju carstvom* 2003, str. 79 i 262

⁸ Tomislavgrad kao mišljenje starije grupe znanstvenika (S. Šafařík, K. Jiriček, S. Novaković i V. Klaić) već je napušteno u litetaturi, Omiš (M. Barada, N. Klaić), Dole kod Ljubuškog (F. Rački, F. Šišić, P. Skok) ili Doljani kod Metkovića (M. Vego).

⁹ Klaić 1975, str. 213-215, Klaić 1990, str. 52.

¹⁰ Klaić 1990, str. 143-145.

¹¹ *Ljetopis Popa Dukljanina* 1950, str. 75.

¹² Gotovo svi povjesničari slažu se s tim, osim R. Bonića, koji Vellece smješta u Popovo polje.

Fra Karlo Jurišić na temelju opsežnog istraživanja arhivske građe franjevačkih samostana u Zaostrugu, Živogošću, Makarskoj i Prološkom Blatu (u Omišu su ostaci arhiva nekadašnjeg samostana na otoku) iznosi mišljenje da su sve crkve (osim one u Vrgorcu, koja je bila prepravljena u džamiju) Vrgoračke krajine uništene od turskog zuluma, ako ne prije, onda sigurno tijekom Kandijskog rata (1645. - 1669.) i velikog "dubrovačkog" potresa 6. travnja 1667. g.²² Potvrdu za to daje najstariji dosada pronađeni izvještaj s pastirskog pohoda Makarske biskupije, onaj sa druge vizitacije biskupa Marijana Lišnjića 1672. g., koji se nalazi u arhivu Kongregacije propagande u Rimu.

Kako se za vrijeme Turaka nije smjelo graditi nove²³ niti popravljati ili proširivati stare crkve i crkvice, gradile su se otvorene kapele s tri zida i jednim oltarićem (sl.1).²⁴ Služile su za službu Božju, koju je narod pratio stojeći pod vedrim nebom za lijepa vremena. Takve su postojale u Ravči i Kljenku, što se vidi u zemljišnom izvratku iz 1835. g.²⁵ Na mjestu one u Ravči danas je mrtvačnica pored koje je otučen sanduk dimenzija D=116, V=168, Š=43 cm (sl. 2). U Kljenku su danas zapadno od crkve novi grobovi.

Za vrijeme Turaka, u mjestima gdje nije bilo crkve, župnik bi najavio, da će određenog dana biti misa na groblju ili u polju. Iz daljih sela narod bi se uputio rano k misi noseći hranu. Župnik bi čekao sve do podne da se svi sakupe, a onda bi rekao misu tiho na latinskome, dok bi narod pjevao hrvatski. Poslije mise narod bi sjeo blagovati,²⁶ u čemu vidimo ostatke drevnih daća, kada se na groblju jelo i pilo, a možda i plesalo mrtvo kolo (bez glazbe i u obrnutom smjeru).

Mišljenja sam da se u Kljenku (sl. 3) misa služila na groblju, upravo na onom istom kamiku koji i ostade oltarom do danas. To nije jedinstven slučaj, tako je i u Katunima (Kreševo) i u Lovreću; misilo se tako nekada po brojnim drugim kamicima-oltarima u mnogim selima Imotske i Vrgorske krajine, Poljica i Primorja.²⁷

RAVČA

Ravča se nalazi 6 km zapadno od Vrgorca, na južnim obroncima Matókita.²⁸ Ime joj se izводи od staroslavenske riječi rab (božji)-sluga. Slovo *b* pretvorilo se u *v*.²⁹ Pamtim da su stariji ljudi stanovnike tog sela zvali Rabočani. Značenje riječi moglo bi se odnositi na obrađivača zemlje u crkvenom vlasništvu po ondašnjem načinu uz obavezno davanje redovine. Upravo na području Ravče makarski je kaptol bio bogato nagrađen zemljama, jer su Mlečani desetinom s tih posjeda željeli nadomjestiti redovnu plaću biskupu i kanonicima.

Crkva sv. Mihovila nalazi se na groblju pored križanja prometnica Makarska-Vrgorac i Zagvozd-Vrgorac (ova je proširena i asfaltirana trasa *Napoleonove ceste*³⁰) na 274 m nadmorske visine. U kamenu s južne strane crkve urezana je godina 1735., iako imam dojam da je riječ o popravku, odnosno nadogradnji crkve te godine. Prvi put se spominje 1779. g. u već navedenoj vizitaciji biskupa Blaškovića.

Osim već navedenog sanduka pored mrtvačnice, na 20-25 metara zapadno od crkve nalaze se dva ukrašena (sl. 4), koji predstavljaju rustifikaciju sličnih koji se nalaze po većim gradskim i samostanskim grobljima duž cijele obale. Nizak sanduk, bliži crkvi (sl. 5 i sl. 6) ima dimenzije

²² Jurišić 1969, str. 141.

²³ Jurišić 1970, str. 147.

²⁴ Sačuvalo ih se nekoliko: Kozica, Stilja, Prapatnice, Dragljane i Kotezi.

²⁵ *Mapa za Istru i Dalmaciju, K.O.Ravča broj 534., geometar Giuseppe Terruggi, DAS.*

²⁶ Zlatović 1890, str. 18.

²⁷ Kaer 1896, str. 23.

²⁸ Lat. Mons Acutem = oštro brdo, slično kao Motokit na Hvaru; Skok 1928, str. 35.

²⁹ Vrčić 1972, str. 68; autor se osvrnuo na neke od ovih spomenika, str. 83-84.

³⁰ Vojna cesta, koju su gradili domaći ljudi pod zapovjedništvom maršala Marmonta, tehničkom upravom generala Blancharda, inženjera Gelića i podinženjera Zavorea, na dionici Župa-Vrgorac pratila je neku stariju trasu, što se vidi na karti iz 1737. g., sign. 388, br. 9, DAZ.

D=218, Š=153, V=39 cm, prosječnu masu 3500 kg,³¹ i reljefan ornament polumjeseca i rozete (osmerokrake zvijezde). Slične nalazimo u Primorju (Brela, Tučepi, Bačina...), a datiraju se u 14. i 15. st.³²

Ploča dalja od crkve (sl. 7 i sl. 8), dimenzija je D=195, Š=110, V=26 cm, m ~ 1500 kg. Vidljivi su ornament: polumjesec, rozeta (deveterokraka zvijezda) i motika. Slične ploče s motivom motike nalaze se u šibenskoj, zadarskoj i trogirskoj okolini, u Škripu na Braču i u Istri, a datiraju se u 16. i 17. st.³³ Motiva motike nema u Bosni i Hercegovini, jer je vezana isključivo za vinogradarske krajeve.

Na otprilike 300 m zapadno od crkve sv. Mihovila, na "Trlinovoj njivi", nalaze se dvije gomile s kamicima. Ona veća nalazi se sjevernije (sl. 9. i sl. 10). U nju je ugrađeno neukrašenih 10 sanduka: 5 s istočne, 4 sa sjeverne i 1 sa zapadne strane. Desetine drugih ugrađeni su u okolne zidove koji razdvajaju pojedine zemljišne čestice. Nepoznato je jesu li razvučeni s gomile ili su ostaci veće nekropole koja ju je okruživala.

Južno od veće nalazi se manja gomila s četiri kamika (sl. 11 i sl. 12). Na njezinoj zapadnoj strani nalaze se tri sanduka u redu, orijentacije istok-zapad. Onaj lijevi, najsjeverniji mogao bi, možda, biti preokrenuti sljemenjak (D=143, Š=45, V=50 cm, m~850 kg), druga dva paralelna su ukrašeni sanduci (srednji na sl.11 i sl.12: D=135, Š=78, V=56 cm, m~1600 kg; desni na sl.13: D=172, Š=116, V=45 cm, m~2400 kg). Na istočnoj strani gomile nalazi se neukrašen sanduk suprotne orijentacije sjever-jug (D=130, Š=78, V=50 cm, m~1350 kg). U neposrednoj blizini obje gomile nalaze se ostaci arhitekture u suhozidu, ali teško je zaključiti o čemu se radi (ostaci poljske kućice?) bez čišćenja i kopanja.

Na sl. 13 i sl. 14 vidimo polumjesec na lijevoj strani, dvije osmerokrake rozete u sredini, i na desnoj strani izuzetno realističnog jelena u pokretu. Prikaz jelena ovdje nije scena iz lova; u mnogim indoevropskim mitovima i legendama jelen ima htonički karakter, a u kršćanskoj je simbolici od najstarijih vremena.³⁴

Na sl. 15 prikazan je, iako izlizan, mač s balčakom oblika polukružne gljive i nakrsnicom. Mač je simbol vlastelinskog statusa.³⁵ Drugi su motivi neprepoznatljivi.

CRKVA SVIH SVETIH U KLJENKU

Kljenak se nalazi 12 km zapadno od Vrgorca, odnosno 24 km cestom³⁶ istočno od Makarske. Crkva Svih svetih (sl.16) nalazi se na groblju (337 m nadmorske visine). Prvi put se spominje 1779. g. u već navedenoj vizitaciji biskupa Blaškovića.

U južni temelj apsida ugrađen je sanduk D=198, V=120, Š=43 cm, m~2750 kg. Okrenut je naopačke, kao i jedan s istočne strane, jer su pri izgradnji crkve držali da je profanog, a ne sakralnog (pod sakralne mogli bismo računati i astralne motive) sadržaja. Na njegovoj gornjoj površini (sl.17 i sl.18; isti je reproduciran u navedenom radu Lj. Gudelja) prikazan je lav, kako pandžama grabi prema polumjesecu, iza njega pas; sve to između dvije dvanaesterokrake zvijezde. Donekle sličan prikaz lava nalazi se na ulomku koji služi kao desni dovratnik crkve u Stiljima. Općenito lav je znamen snage, veličanstva, srčanosti i hrabrosti. U bestijarijima se tvrdilo da se mladi lavići rađaju mrtvi, ali oživljuju nakon tri dana, pošto ih mužjak zagrije svojim dahom. Tako se lav počeo povezivati s uskrsnućem i postao simbol Krista koji je gospodar života.³⁷

³¹ Nadalje: m; pri proračunu uzeo sam u obzir volumnu masu vapnenca od 2,69 g/cm³, Šestanović 1986, str. 160.

³² Božanić-Bezić 1970, str. 302.

Božanić-Bezić 1967, str. 170.

³³ Bešlagić 1982, str. 240-241.

³⁴ Npr. starokršćanski mozaik iz Salone, s prikazom dva jelena na izvoru i početnim riječima 42. psalma.

³⁵ Bešlagić 1982, str. 225.

³⁶ Asfaltirana cesta probijena je prije 30-ak godina. Dijelom je pratila drevni put preko Staze koji se upravo pored groblja križao s putem od Drvenika prema Zavojanima.

Na bočnoj strani našeg sanduka, koja se zapravo vidi s istočne strane apside, nalazi se reljefni križ (30 × 30 cm) nalik na malteški (sl. 19), s tim da se pri donjem kraku sužava umjesto širi. Sličnih sanduka, gdje je sličan križ na užim bočnim stranama, a astralni motivi na gornjoj površini, ima nekoliko na najvećem groblju s kamicima Vrgorske krajine, pored Vukojevića kuća u Prapatnicama.

Na istočnoj strani apside (sl. 20), iznad prethodno opisanog sanduka nalazi se ulomak kamika (71 × 62 cm) s prikazom sunca (kružnog vijenca sa 14 zraka, radijusa 12 cm) i polumjeseca (visine 18 cm), (sl. 21).³⁸ Zatim u temeljima slijeva nadesno slijede tri sanduka koje bi trebalo do kraja očistiti pjeskarenjem, jer se ukrasni motivi jedva vide: prvi je preokrenut (iz istog razloga kao onaj s lavom) dimenzija D=185, V=97 cm, s prikazom jelena³⁹ kojeg progoni pas (sl. 22); drugi ima dimenzije D=70, V=106 cm, prikaz latinskog križa čiji se krakovi prema krajevima šire (sl. 23); a treći je s prikazom trozuba (vrsta križa ili vile?) i malteškog križa, D=151, V=79 cm (sl. 24).

U temeljima na sjevernoj strani apside nalaze se dva potpuno neočišćena kamika: lijevi je tanji sanduk dimenzija D=203, V=85, Š=32 cm, m~1500 kg, a desni je dugačak 150, a visok 83 cm.

Na sjevernoj strani crkve nalazi se ulomak kamika (49 × 37 cm) s izuzetno precizno izrađenim ukrasom (r = 5, h = 3 cm), koji se u stručnoj literaturi naziva (polu)jabuka (sl. 25). Više je karakteristika Bosne, nego Hercegovine. Nađeno je ukupno oko 100 primjeraka s ovim motivom, a taj je dosada drugi nađen u Dalmaciji.⁴⁰ Ako su ove plastične izbočine predožbe pravih jabuka, onda bi se one mogle tumačiti simboličnim značenjem jabuke koja se i danas u našim narodnim običajima često upotrebljava kao simbol pažnje, ljubavi i prijateljstva.⁴¹

Desno od (polu)jabuke nalaze se dva sanduka jedan do drugoga, ugrađeni u temelje sa sjeverne strane crkve (sl. 26). Lijevi je sanduk dimenzija 155 × 92 cm (sl. 27; isti je reproduciran u navedenom radu Lj. Gudelja). Jednostavan figuralni prikaz (visok 79 cm, isto tolikog raspona ruku), pokušao bih interpretirati na sljedeći način: uskršli/uskrsla, kao da lebdi na nebu. Za razliku od svih poznatih prikaza pokojnika i oranta, figura nije obučena u narodnu nošnju, već u dugačku haljinu koja doseže do gležnja (ima naglašen ovratnik, duge rukave, naborana je pri dnu), podsjeća na dalmatiku opasanu pojasom koji je prikazan kao tordirano uže.⁴² Na glavi nosi krunu u sredini koje je trokut (atribut Sv. Trojstva ili, možda, Božjeg oka koje sve vidi). Lice je duguljasto i jednostavno (oči, nos i usta shematski su naznačeni), glava proporcionalna tijelu, vrat dugačak i tanak. Prsti ruku su uvećani kako bi ih se sve vidjelo. Točno iznad glave, na mjestu gdje je obično aureola, lebdi solarni simbol (kružni vijenac) identičan onom na susjednom desnom sanduku. Desno od sunca je simbol polumjeseca, a desno ispod polumjeseca, iznad lijeve ruke, je deseterokraka zvijezda.

Desni je sanduk D=173, V=106, Š=43 cm, m~2100 kg, (sl. 28). Uokviren je urezanim bordurom, udaljenom 5 cm od rubova, širine 15 cm unutar koje kruži "s" motiv, i to 19 komada na širim i 11 na užim stranama.⁴³

Unutar okvira su reljefni prikazi slični kamiku lijevo: s lijeve strane nalazi se solarni simbol (r=14 cm), u sredini je polumjesec (to je zapravo mladi mjesec visine 86 cm, širine 24 cm u

³⁷ *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva* 1990, 1970, str. 373.

³⁸ Slično izveden astralni par nalazi se na sanducima u Pasičini, s jednom ili dvije rozete, Wenzel 1965, str. 159.

³⁹ Prikaz lova na jelene čest je motiv u romaničkoj umjetnosti (trogirska katedrala) i umjetnosti na kamicima (najbliži primjeri: Stilja, Bijača, Lovreć). Lov na jelene bio je privilegij plemića. Ovakvi prikazi ne moraju biti profanog karaktera.

⁴⁰ Bešlagić 1982, str. 174.

⁴¹ Rakić 1984, str. 55.

⁴² Još je Solovjev za ovakve figure primijetio: "...One mogu da označavaju Hrista..." ali ih je u skladu s tadašnjom politički uvjetovanom tezom pripisivao bogumilskoj herezi; Solovjev 1956, str. 53.

⁴³ "S" motiv je rijedak. Katić nalazi ga tek na dva stećka u Imotskoj krajini (Katić 1930, str. 106), Wenzel navodi također samo na dva primjerka (Brist i Pasičina, Wenzel 1965, str. 41 i 159), a Vego na jednome s prikazom lova na jelene pored Bijače (Vego 1954, str. 24).

najširem dijelu), dok sa desne strane stoje dvije osmerokrake rozete ($r = 7,5$ cm), i to tako da je gornja u konkavnom, a donja u konveksnom položaju.

Ovaj astralni simbolički prikaz, u nekoj od mogućih kombinacija, najučestaliji je na kamici-ma između Cetine, Neretve i Trebižata.⁴⁴ Tumačenja ovog simbola su različita.⁴⁵

Na užoj bočnoj strani ovoga sanduka, koja je na zapadnoj strani crkve, nalazi se tlocrt križa (sl. 29), koji je vjerojatno u reljefu izgledao poput onog na sl. 19. Oštećen je nehotice prilikom zadnje obnove crkve, jer radnici nisu očekivali reljef i sa te strane.

Na zapadnoj strani crkve, gore lijevo iznad gore opisanog sanduka, nalazi se ulomak (120×66 cm) s uklesanom bordurom koja se razvila iz cik-cak bordure (sl. 30). Ova je bordura široko rasprostranjena (najbrojnija je u Hercegovini). Nalazi se na svim vrstama spomenika. Najčešće je okvir čitavih horizontalnih strana ploča i sanduka, javlja se i kao samostalan friz vertikalnih strana, a vidimo je i u ulozi poruba drugih motiva. Ponekad je i heraldička oznaka na štitu, ili obrubljuje sam štit, a gotovo je uvijek urezana i po dužini obrubljena dvjema paralelnim linijama.⁴⁶

Ispod ulomka, lijevo od ranije opisanog sanduka nalazi se deblja ploča ($D=168$, $V=81$, $\check{S}=25$ cm, $m \sim 900$ kg, sl. 31) s urezanom cik-cak bordurom, u sredini urezanim krugom koji predstavlja sunce i reljefnim polumjesecom lijevo ispod sunca i deseterokrakom zvijezdom lijevo ispod polumjeseca. S obzirom na njenu lošiju izvedbu, držim da je ploča mlađa od ostalih, ili da je pripadala siromašnijem pojedincu, kome njegovi nisu mogli priuštiti majstora, "kovača", već su je napravili sami. Poprilično je izgrebena.

U južnim temeljima crkve lijevo se nalazi jedan neočišćeni sanduk $D=165$, $V=82$, $\check{S}=44$ cm, $m \sim 1600$ kg, sl. 32). Na njegovoj užoj bočnoj strani, koja se nalazi sa zapadne strane crkve, vidi se latinski križ (pravilno okrenut na sl. 33), čiji se krakovi na krajevima šire. Ovim završavam opis crkve izvana, u nadi da će ovi spomenici biti očišćeni i istraženi do kraja, jer da su ih naši preci smatrali tuđima i inovjerničkima, oni bi ih temeljito otukli ili ugradili tako da se ne vide njihovi prikazi, i sigurno ne bi jednog postavili na mjesto oltarne menze.

Kao što vidimo na sl. 34, s prednje strane oltara nalazi se debela ploča, zapravo vrlo nizak sanduk po Bešlagićevoj sistematizaciji,⁴⁷ $D=132$, $V=84$, $\check{S}=31$ cm, $m \sim 900$ kg. S lijeve strane nalaze se dvije osmerokrake rozete ($r = 12,5$ cm), gornja u konveksnom, a donja u konkavnom položaju. Desno od njih, na sredini, je polumjesec (zapravo mjesec u zadnjoj fazi, prije svog nestanka) visok 52 cm, a širok 18 cm u najširem dijelu. Kako se ovaj kamik zatekao na mjestu oltara, objasnio sam već ranije. Rozete su sigurno rađene pomoću šestara i kutomjera, dok je pri izradi polumjeseca, "kovač" bio toliko siguran u svoje umijeće da ga je izveo slobodnom rukom (za razliku od onog sa sl. 28). Prema potrebi koristio je tri vrste dljeteta: ravna, zupčasta i polukružna. Sve ovo gore navedeno upućuje da je majstor školovan u nekom od primorskih gradova (možda Zadru, Šibeniku, Trogiru, Splitu ili Dubrovniku), što potvrđuju i brojni povijesni izvori u tamošnjim arhivima.⁴⁸

Na otprilike 200 m istočno od crkve Svih svetih, poslije gumna kod Jurjevića kuća, a lijevo od starog puta prema Matkovićima (zaselak Ravče), nalazi se mjesto s kojeg su vadili kamene blokove za obradu.⁴⁹ Vapnenac su lomili klinovima zimi, u pukotinu bi nalili vodu da se

⁴⁴ Konkretno: nalazi se na više od polovice dekoriranih stećaka Vrgorske krajine. Sunce, mjesec i jedna ili dvije osmerokrake rozete česti su motivi na stećcima Neretve, Primorja, imotskog i ljubuškog kraja

⁴⁵ O značenjima simbola usporedi: Bešlagić 1982, str. 164-174; Škobalj 1970, str. 229-235; Kužić 1998, str. 45-47; Katić 1954, str. 159.

⁴⁶ Bešlagić 1982., str. 143.

⁴⁷ Ploča je do visine 30 cm; Bešlagić 1971, str. 23.

⁴⁸ Vidi: Fisković 1961, str. 169-172; Fisković 1982, str. 42-44.

⁴⁹ Informaciju zahvaljujem Damiru Vujičiću. Za izradu i prijevoz vidi: Bešlagić 1982, str. 70-72; Gunjača 1991, str. 73-83. Ovakav "kamenolom" pronašao je A. Benac kod Bogdanovića (Olovo), L. Katić u Zagvozdu i u Cisti, Š. Bešlagić kod Bitunja (okolica Stolca), a S. Gunjača u Ždanju i Kapnici (Cetinska krajina). Ovdje je slučaj da je blaga uzbrdica između "kamenoloma" i groblja, što je zahtijevalo dodatni napor, ali je udaljenost kratka. Za pomicanje mnogo manjih blokova potrebna je bila sloga i snaga čitavog sela.

zamrzne, a voda bi stvorila pukotinu kojom bi se blok dalje odvajao. U prijevozu su se služili saonicama i drvenim oblicama.⁵⁰ Jedan takav golemi blok ostao je ovdje (sl. 35), najvjerojatnije zbog svoje veličine i težine (m~4000 kg); a ispod njega zaglavljena drvena oblica (sl. 36 i sl. 37) izuzetno dobro očuvana zbog mikroklimatskih uvjeta,⁵¹ iz koje bi se mogao uzeti uzorak, kako bi se dendrokronologijom ili metodom C-14 utvrdila njezina relativna starost. Sa sigurnošću zaključujem da je ona tu od vremena izrade ovih spomenika, jer su prilikom gradnje crkve, osim materijala s groblja, korišteni samo mali blokovi. Prigoda i potreba za tako velikim blokom nije postojala ni pri podizanju crkve u 18. st., a pogotovo ne u razdoblju nakon toga, jer bi to stanovnici pamtili.

KOKORIĆI

U zapadnom dijelu Bunine, doline koju zimi kraće vrijeme poplavi ponornica Betina, 5 km zapadno od Vrgorca, raspoređeni su zaseoci Kokorića.

Brojne terasaste pristave i golema gradina na Loparu,⁵² koja je bila supstrat za srednjovjekovnu kulu,⁵³ i do koje vodi put dijelom uklesan u živu stijenu (danas potpuno zarastao), govori o vrlo brojnoj i dobro organiziranoj populaciji (koja je živjela od uzgoja stoke i obrađivanja zemlje, te od trgovine između primorja i zaleđa zahvaljujući svom položaju) kako u prapovijesti, tako i u srednjem vijeku.

Crkva sv. Jure nalazi se na groblju (94 m). Stara crkvena ušla je u sastav novije nadogradnje. Nažalost, preostao je samo jedan sanduk (sl. 38), koji je župnik prilikom sadašnje obnove vratio na staro mjesto - oltar. Pamtim da je u njega sa stražnje strane bio urezan polumjesec i osmerokraka rozeta pored *loculusa* pri vrhu stupa, i taj prikaz je počeo zaokupljati moju maštu, kad sam ga počeo primjećivati i na drugim kamicima u crkvama i grobljima.

ZAGLAVAK

Ove bogato ukrašene i velike spomenike moramo promatrati prvenstveno kao socijalno, a zatim etničko obilježje; i trebamo ih sagledavati u širem smislu kasnoromaničke pučke umjetnosti (periferije) kršćanskog Zapada.

Također trebamo uvažavati heraldičko značenje njihovih simbola, jer kako su ovo bili velikaši, u nečijoj službi kao vazali, tako su na njihovim nadgrobnicima isti oni simboli koje su nosili na svome štitu u ratu i miru. Kako na čitavom području Vrgorske krajine nisam pronašao niti jedan simbol ljljana (vrlo čest u Imotskoj krajini), držim da su ovdašnji kamici nastali u vrijeme kad taj simbol nije bio poznat, dakle u vrijeme prije Anžuvina i Kotromanića, najvjerojatnije u 13. st. ili na samom početku 14. st..

⁵⁰ Takve dvije oblice pronašao je Š. Bešlagić u Lokvi i Hodovu (okolica Stolca).

Hrastove oblice usjkle bi se u siječnju, kada su najtvrdje i najpogodnije za uporabu.

⁵¹ Blok je stvorio malu "špilju" (s ujednačenijom vlagom i temperaturom u odnosu na vanjsku atmosferu) na dnu koje je oblica od najkvalitetnijeg drveta, koje može dugo trajati ako je ubrana u pravo vrijeme.

⁵² Ime Lopar ukazuje na signalnicu, nalazi se u sjeverozapadnom kutu Bunine na visini 300 m.

⁵³ A. Fortis ucrtao ju je na svoju kartu 1772. g. Tri jača potresa 1774., 1775. i 1776. g. srušili su je do temelja. Kula je imala vizualni kontakt s utvrdom u Vrgorcu i još nekim udaljenim stražaricama. Na gradini su se do Drugog svjetskog rata, kao i na drugim kulturnim vrhuncima palili "procviti" (krijesovi) na Badnjak, Sv. Juru i Sv. Ivana. Procesija se, pak, održavala na gradini na Ždrilu na Sv. Marka.

SKRAĆENICE

AŽUV - Arhiv župnog ureda Vrgorac
AFSZ - Arhiv franjevačkog samostana Zaostrog
DAS - Državni arhiv Split
DAZ - Državni arhiv Zadar
NAS - Nadbiskupijski arhiv Split

IZVORI

Ljetopis Popa Dukljanina 1950
Ljetopis Popa Dukljanina, Zagreb, 1950.
O upravljanju carstvom 2003
O upravljanju carstvom, Zagreb, 2003.

Jurišić 1970

K. Jurišić, *Izvori u kojima se prvi put spominju neka mjesta Makarskog primorja*. Prilozi studiji "Nazivi naselja Makarskog Primorja", Makarski zbornik, Makarska, 1970.

Zlatović 1890

S. Zlatović, *Izvjestaj O Bosni god. 1640 o. Pavla iz Rovinja*, Starine XXIII, Zagreb, 1890.

LITERATURA

Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva 1990
Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva, Zagreb, 1990.

Bešlagić 1971

Š. Bešlagić, *Stećci i njihova umjetnost*, Sarajevo, 1971.

Bešlagić 1982

Š. Bešlagić, *Stećci-kultura i umjetnost*, Sarajevo, 1982.

Božanić-Bezić 1967

N. Božanić-Bezić, *Stećci i nadgrobnice ploče u Makarskom primorju*, Starinar XVII/1966, Beograd 1967

Božanić-Bezić 1970

N. Božanić-Bezić, *Srednjovjekovni spomenici u Makarskom primorju*, Makarski zbornik, Makarska 1970.

Fisković 1961

C. Fisković, *Stećci u Cavtatu i Župi Dubrovačkoj*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 13, Split, 1961.

Fisković 1982

C. Fisković, *Juraj Dalmatinac*, Zagreb, 1982.

Fortis 1984

A. Fortis, *Put u Dalmaciju*, Zagreb, 1984.

Gunjača 1991

S. Gunjača, *Prinos poznavanju porijekla i način prijevoza stećaka*, Izbor iz djela, Split, 1991.

Gudelj 2003

Lj. Gudelj, *Zavojane Prilog arheološkoj karti zabiokovlja*, Starohrvatska prosvjeta III serija, svezak 32, 2003.

Jurišić 1969

K. Jurišić, *Crkve Biokovsko-Neretvanskog područja u doba turske vladavine*, Kačić 2, Split, 1969.

Jurišić 1971

K. Jurišić, *Katolička crkva na Biokovsko-Neretvanskom području u doba turske vladavine*, Zagreb, 1971.

Kaer 1896

P. Kaer, *O stećcima*, Starohrvatska prosvjeta II serija, svezak 1, 1896.

Katić 1954

L. Katić, *Stećci u Imotskoj krajini*, Starohrvatska prosvjeta, III serija, svezak 3., Zagreb, 1954.

Klaić 1975

N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb, 1975.

Klaić 1990

N. Klaić, *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*, Zagreb, 1990.

Kužić 1998

K. Kužić, *Wappen des mittelalterlichen Adels aus Zagora*, Radovi Zavoda povijesnih znanosti HAZU, sv. 40/1998, Zadar, 1998.

Kužić 2001

K. Kužić, *Why we should change the term "stećak" (literally: standing tomb-stone) with the term "kamik" (literally: stone)*, Povijesni prilozi 20., Zagreb, 2001.

Milošević 1991

A. Milošević, *Stećci i Vlasi*, Split, 1991.

Rakić 1984

S. Rakić, *Predstave figura pokojnika na stećcima*, Naše Starine, 16-17, Sarajevo, 1984.

Skok 1928

P. Skok, *O simbiozi i nestanku starih Romana u Dalmaciji na Primorju u svjetlu onomastike*, Rasprave, god. IV, Ljubljana, 1928.

Solovjev 1956

A. Solovjev, *Simbolika srednjovjekovnih grobnih spomenika*, Sarajevo, 1956.

Šišić 1925

F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb, 1925.

Šestanović 1986

S. Šestanović, *Osnove geologije i petrografije - primjena u građevinarstvu*, Zagreb, 1986.

Škopalj 1970

A. Škopalj, *Obredne gomile*, Sveti Križ na Čiovu, 1970.

Vego 1954

M. Vego, *Ljubuški*, Sarajevo, 1954.

Vrčić 1972

V. Vrčić, *Vrgorska Krajina*, Vrgorac, 1972.

Wenzel 1965

M. Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*, Sarajevo, 1965.

Zaninović 1997

M. Zaninović, *O nekim prometnim osobitostima Makarskog primorja u prethistoriji i antici.*, Makarsko primorje 3, Makarska, 1997.

SUMMARY

Contribution to the Understanding of *kamici* in the Vrgorac Area

Key words: *Vrgorac, kamik (stećak), late Middle Ages, medieval art, astral symbols.*

The author describes and interprets three sites with previously unpublished monuments in the Vrgorac area. Alongside the historical data which is important in order to understand the appearance of the *stećak* monuments, particular attention is paid in the work to an analysis of their artistic depictions (mainly the astral character).

Translation: Nicholas Philip Saywell

Karta vrgoračkog područja

Sl. 1. Prapatnice, kapela s tri zida i jednim oltarićem (foto: J. Bulog)

Sl. 2. Ravča, kamik desno od vrata mrtvačnice (foto: J. Bulog)

Sl. 3. Kljenak, crkva Svih svetih, oltar (foto: J. Bulog)

Sl. 4. Ravča, groblje pokraj crkve sv. Mihovila (foto: J. Bulog)

Sl. 5. Ravča, nizak sanduk u blizini crkve (foto: J. Bulog)

Sl. 6. Detalj (foto: J. Bulog)

Sl. 7. Ravča, visoka ploča udaljenija od crkve (foto: J. Bulog)

Sl. 8. Detalj (foto: J. Bulog)

Sl. 9. Ravča, veća gomila, pogled sa zapada (foto: J. Bulog)

Sl. 10. Ravča, veća gomila, pogled sa sjevera (foto: J. Bulog)

Sl. 11. Ravča, manja gomila, pogled s istoka (foto: J. Bulog)

Sl. 12. Ravča, manja gomila, pogled sa sjevera (foto: J. Bulog)

Sl. 13. Ravča, s manje gomile (foto: J. Bulog)

Sl. 14. Ravča, s manje gomile, detalj jelena (foto: J. Bulog)

Sl. 15. Ravča, prikaz mača s manje gomile (foto: J. Bulog)

Sl. 16. Kljenak, crkva Svih Svetih, pogled sa sjeveroistoka (foto: J. Bulog)

Sl. 17. Kljenak, crkva Svih svetih, jugoistočni kut apside (foto: J. Bulog)

Sl. 18. Kljenak, pravilno okrenut detalj s prethodne slike (foto: J. Bulog)

Sl. 19. Detalj križa pravilno okrenut s istočne stane apside (foto: J. Bulog)

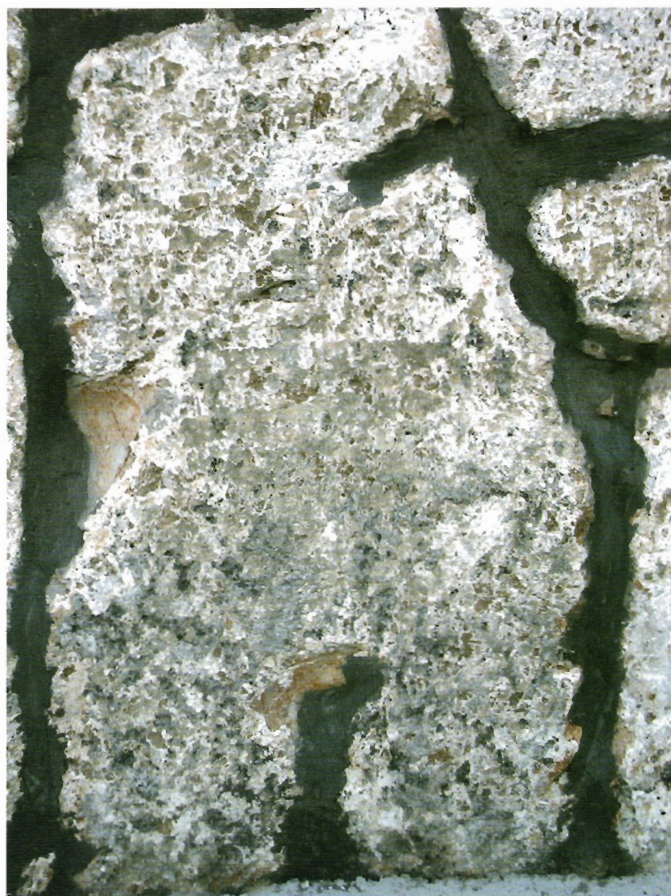
Sl. 20. Kljenak, apside (foto: J. Bulog)

Sl. 21. Kljenak, ulomak gore lijevo na istočnoj strani apside (foto: J. Bulog)

Sl. 22. Kljenak, detalj s prikazom jelena kojeg lovi pas (foto: J. Bulog)

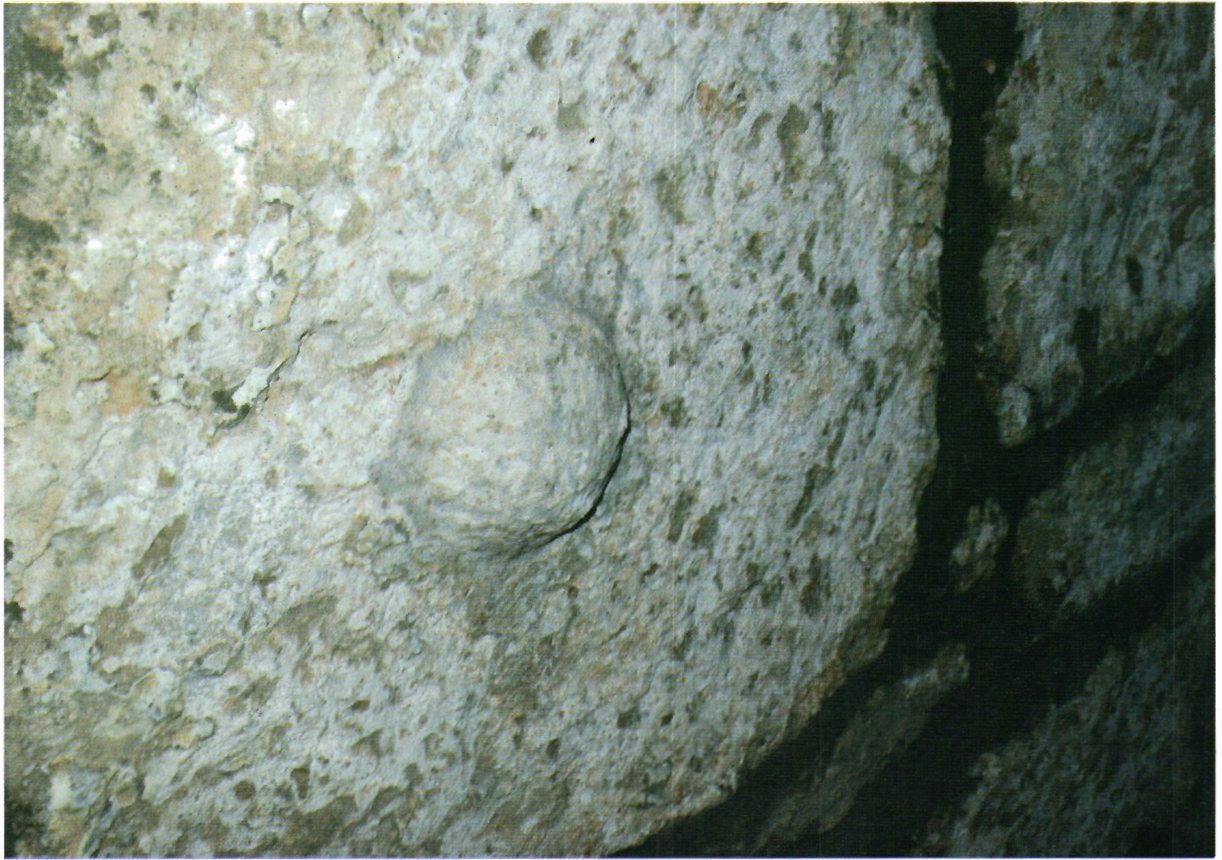

Sl. 23. Kljenak, prikaz križa (foto: J. Bulog)

Sl. 24. Kljenak, detalj s prikazom trozubca i križa (foto: J. Bulog)

Sl. 25. Kljenak, "polujabuka" (foto: J. Bulog)

Sl. 26. Kljenak, crkva Svih svetih, sjeverna strana (foto: J. Bulog)

Sl. 27. Kljenak, figuralni prikaz
na sjevernoj strani crkve (foto: J. Bulog)

Sl. 28. Kljenak, desni sanduk sa sjeverne strane (foto: J. Bulog)

Sl. 29. Kljenak, pravilno okrenut detalj križa (foto: J. Bulog)

Sl. 30. Kljenak, ulomak s bordurom (foto: J. Bulog)

Sl. 31. Kljenak, ploča s cik-cak bordurom (foto: J. Bulog)

Sl. 32. Kljenak, južni temelji crkve s lijeve strane (foto: J. Bulog)

Sl. 33. Kljenak, križ sa zapadne strane (foto: J. Bulog)

Sl. 34. Kljenak, crkva Svih svetih, prednja ploča oltara (foto: J. Bulog)

Sl. 35. Kljenak, kamenolom kod Jurjevića kuća (foto: J. Bulog)

Sl. 36. Kljenak, kamenolom kod Jurjevića kuća, oblica u presjeku (foto: J. Bulog)

Sl. 37. Kljenak, kamenolom kod Jurjevića kuća, oblica po dužini (foto: J. Bulog)

Sl. 38. Kokorići, sanduk – oltar ispred crkve sv. Jure (foto: J. Bulog)